

L'ase en la ficció romana. Notes de lectura*

Marc Mayer i Olivé
Universitat de Barcelona

ABSTRACT

The aim of these notes is to analyze the role of the donkey in Latin literature, especially in Apuleius of Madaura, referring also to its precedents and more recent literary elements.

KEYWORDS: Latin literature, Apuleius, donkey, Greek literature, literary symbolism

A TALL D'INTRODUCCIÓ

Entrar en el tema de la presència de l'ase en la literatura universal seria una qüestió sense fi. Els fabulistes de totes les èpoques l'han usat de manera preferent com una bèstia amb els peus ben a terra malgrat el lloc que sembla ocupar en la que podríem denominar 'escala social' animal. Si deixem de banda la fauna i els temes purament literaris o fins i tot ètics,¹ podem tanmateix esmentar usos tan transcendents de la seva figura com el que fa la *Disputa de l'ase* d'Anselm Turmeda o tan enigmàtics com el que en feu en el seu *Asinus*

* Aquest treball s'insereix en el projecte PID 2015-105650GB-100, en el quadre del Grup consolidat LITTERA 2017SGR241 de la UB i del Programa d'Epigrafia Llatina de l'IEC.

1. Un sol títol poc divulgat pot ser indicatiu: *El asno erudito*, que sortí anònimament en 1782 i fou obra de Juan Pablo Forner. No només la fauna ans tot tipus de narracions han pres com a motiu l'ase, des de la tendresa de *Platero y yo* de Juan Ramon Jiménez a obres recents com la de Rubina Giorgi, *Passione dei remoti sentieri, una lode dell'asino*, Salerno, Roma 1994, que reprèn el títol d'una *Laus asini* famosa: la *Càbala del cavall Pegaseu* de Giordano Bruno i de la *Laus asini* que conté, per a no parlar de la també publicada anònimament per l'humanista Daniel Heinsius a Amsterdam el 1623 i tornada a publicar en forma de petit llibre en format in-24 a Leiden el 1629 de nou pels Elzeviris. El tema de l'ase és immens i les seves arrels greco-romanescs són patents. Una aproximació als mites i a la presència de l'ase a l'antropologia i creences dels diversos pobles a DEONNA 1956, 5-46.

l'humor de Giovanni Pontano, motor literari de la cort d'Alfons el Magnànim.² Obres més recents tan curioses com *L'Asino* de F.D. Guerrazzi en fan disquisicions erudites sempre però acompanyades i carregades d'un humor amargant del tipus: «Per noi Asini i tamburri sono eredi *ab intestato* della nostra pelle», diu el protagonista.³ El sabor agre dolç acompanya sempre l'ús literari de l'ase i en constitueix un factor fonamental.

No té res d'estrany, vista la seva continuïtat, que el ruc tingui un paper relativament rellevant en la ficció romana amb clars antecedents grecs i sobretot hel·lenístics, recordem tan solament les orelles de burro del rei Mides a causa d'haver preferit Pan a Apol·lo.

L'ase és un animal que ha assegurat i continua assegurant en moltes zones de la Mediterrània el transport i el treball agrícola diari⁴ i fins i tot l'alimentació, aquesta presència continua i la fama justificada de tossut i de mal geni l'han fet objecte de tot tipus de creences populars que es tradueixen en un ric anecdotari i en representacions iconogràfiques que abracen tot el món antic, si ens volem limitar al límit cronològic que volem estudiar i especialment a la seva vessant romana.⁵ Una presència de tal pes fa que l'ase s'identifiqui amb l'home i amb la vida humana i les seves contradiccions, gairebé sempre amb un caràcter pejoratiu.

APULEU I L'ASE

Naturalment la inevitable pietat envers aquest animal també ha de resultar notable i amb això donem pas a les paraules del propi Apuleu⁶ quan a

2. Vegeu per exemple la recent edició a cura de L. Geri, GERI 2014, 70-71 i 523-607.

3. GUERRAZZI 1885, 301-302 amb un interessant elenc de proverbis sobre l'ase, l'autor s'extén llargament sobre les qualitats intel·lectuals i morals dels rucs.

4. Columella al seu *De re rustica* se'n fa ressò mantes vegades del *vilis vulgarisque asellus*: 2, 14, 43, 17,6; 7, 1; 10, 81, 11, 3, 12; com ja ho havia fet Varró, *De re rustica* 2, 6, 5 on s'ocupa de la procedència dels millors ases i també a 2, 1, 14 i 6, 1; abans Cató n'havia tractat en el *De agricultura*, 10, 11. No pot mancar la *Història natural* de Plini el Vell, el qual dona una informació abundant sobre *asini* i *onagri*, cf. l'índex de passatges a IAN 1898, 51-52 i 276.

5. Vegeu a tall de mostra, BOUTANTIN 2014, 454-465, on es fixa en el ruc muntat per Harpòcrates, que en certa manera sacralitzen l'ase. De forma més general per al món clàssic, TOYNBEE 1973, 167-192 per als èquids, 185-192 per a les mules i 192-197 per als ases salvatges i els domesticats; per a l'ase d'Apuleu cf. 195.

6. El gegantí comentari encara en curs de publicació sota el títol de *Groningen Commentaries on Apuleius* és un instrument útil des de tots els punts de vista, a partir de la seva

les seves *Metamorfosis*, 7, 3 fa expressar així l'ase injustament blasmat i acusat:⁷

ego denique, quem saevissimus eius impetus in bestiam et extremae sortis quadripedem deduxerat cuiusque casus etiam de quovis iniquissimo dolendus atque miserandus merito videretur, crimine latrocinii in hospitem mihi carissimum postulabar. Quod crimen non modo latrocinium, verum etiam parricidium quisque rectius nominaret. Nec mihi tamen licebat causam meam defendere vel unico verbo saltem denegare. Denique ne mala conscientia tam scelesto crimini praesens viderer silentio consentire, hoc tantum impatientia productus volui dicere; "non feci" et verbum quidem praecedens semel ac saepius inmodice clamitavi, sequens vero nullo pacto disserere potui, sed prima remansi voce et identidem boavi "non non", quanquam nimia rotunditate pendulas vibrassem labias. Sed quid ego pluribus de Fortunae saevitate conqueror, quam ne istud puduit me cum meo famulo meoque vectore illo equo factum conservum atque coniugem?

Es tracta sens dubte d'un passatge reeixit des de molts punts de vista car no només recull el maltractament i sofriment físic de l'ase, ans també el psicològic de no poder parlar, tot i comprendre i raonar en el seu cas com un home, amb els mitjans que la natura ha donat a les bèsties. La descripció de l'esforç animal per tal de negar amb vehemència els fets és d'una evident plasticitat, així com la desesperació pel resultat, que es tanca amb una amargant reflexió sobre la condició a la qual ha estat reduït l'home que s'amaga en el cos de l'ase, que malgrat tot té un xic d'humor àcid.

Entrem doncs en el nostre tema: és ben sabut que quan parlem en el nostre camp o, si voleu, ofici, del motiu de l'ase a tothom li ve al cap l'ase literari per excel·lència, l'*Asinus aureus* d'Apuleu de Madaura, un nom que donem a la seva novel·la en funció d'una referència que en fa Agustí d'Hipona a la *Ciuitat de Déu*, on demostra conèixer-la abastament, *civ.* 18, 18:⁸

Sed de ista tanta ludificatione daemonum nos quid dicamus, qui haec legent, fortassis expectent. Et quid dicemus, nisi de medio Babylonis esse fugien-

primera aparició a càrrec de HIJMANS; VAN DER PAARDT; SMITS; WESTENDORP BOERMA; WESTERBRINK (edd.) 1977. Continuen essent indispensables el dos volums de VAN THIEL 1971-1972, per a la relació i comparació amb l'obra de Lluçà.

7. Seguim l'edició teubneriana de HELM 1955 a, 156. Altres passatges en què es fa ressò de la crueltat envers l'ase a *Met.* 4, 3-5; 6, 29-31; 7, 17-20; 9, 32-33; 10, 1; 10, 16-17; 11, 8.

8. Hem seguit per a aquest text l'edició teubneriana de DOMBART 1905³, 278.

dum? Quod praeceptum propheticum ita spiritaliter intellegitur, ut de huius saeculi civitate, quae profecto et angelorum et hominum societas impiorum est, fidei passibus, quae per dilectionem operatur, in Deum vivum proficiendo fugiamus. Quanto quippe in haec ima potestatem daemonum maiorem videmus, tanto tenacius Mediatori est inhaerendum, per quem de imis ad summa conscendimus. Si enim dixerimus ea non esse credenda, non desunt etiam nunc, qui eiusmodi quaedam vel certissima audisse vel etiam expertos se esse adseverent. Nam et nos cum essemus in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres imbutas his malis artibus in caso dare solere dicebant quibus vellent seu possent viatoribus, unde in iumenta illico verterentur et necessaria quaeque portarent postque perfuncta opera iterum ad se redirent; nec tamen in eis mentem fieri bestialem, sed rationalem humanamque servari, sicut Apuleius in libris, quos Asini aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse, ut accepto veneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicavit aut finxit.

No hi ha dubte que Agustí d'Hipona coneix bé l'obra i que mostra clarament en el seu text una comprensió completa de *met*, 7, 3, que ha volgut citar en començar, tot barrejant la qüestió amb els temes tradicionals de bruixeria tan corrents al seu segle.

L'ase d'or fou un tema que conegué bé i tractà amb solidesa el qui ara recordem en aquestes pàgines. Des del seu treball de l'any 1968⁹ ençà s'han publicat nombroses i importants aportacions, encara que la qüestió resta encara, per així dir-ho, un xic estacionària.¹⁰

Els lligams entre autor i protagonista, *auctor* i *actor*, són encara una qüestió debatuda.¹¹ Evidentment no hi ha el menor dubte que ens trobem davant d'una *fabula Graecanica*: ho diu el propi Apuleu, *met.* 1, 1, 6, i que sembla tractar un tema habitual de la milèsia: les metamorfosis d'homes en animals.¹² D'altra banda coneixem bé l'element grec que s'amaga sota el lli-

9. MIRALLES 1968, 45-49 i 89-102.

10. Vegeu per exemple els estudis continguts a HOFMANN 2004². Marca una època per a l'estudi de la novel·la romana el llibre de WALSH 1970, 141-243. Walsh, 143, nota 1, deixa clar que el títol correcte de *L'ase d'or* seria *Metamorphoses* i que el nom habitual que se li donava, reflectit a Agustí d'Hipona, derivaria de l'ús col·loquial de *aureus*, esplèndid, segons la carta 2, 20, 1 de Plini el Jove, per la qual cosa dedueix que la novel·la d'Apuleu seria «the prince of ass-stories».

11. Així SANDY 2004² a, 81-102, esp. 81-84.

12. MASON 1978, 1-15. Per a la milèsia cf. STRAMAGLIA 2003, 119-152, esp. 123-124, per al valor didàctic que podien tenir aquests tipus d'obres és de capital importància KEULEN 2007, 19-20 i 86-91.

bre segon de l'*Ase d'or*, la transformació de un *Loukios* de Patras en *onos*, que coneixem de forma abreujada.¹³ Els model grecs d'Apuleu són identificables en la major part de la seva novel·la però sembla independent l'última part del llibre XI, denominada el llibre d'Isis, que sembla respondre en opinió de molts autors a una aportació únicament d'Apuleu. El caire moralitzant que imbueix el conjunt dels episodis del llibre, que en certa manera anuncia el seu desenllaç, pot ésser considerat també fins a un cert punt collita pròpia de l'autor. La inserció de diversos contes marca també l'obra d'Apuleu,¹⁴ contes que tenen llur expressió més notable, i diríem sense embuts sublim, en la història d'*Amor i Psique*, un dels contes més tractats no solament pels filòlegs i els comparatistes, sinó per la literatura universal, en quant és un dels contenidors de comportaments antropològics més notable i important del món antic.¹⁵ És de notar, com han fet també alguns dels crítics, que precisament l'interessant és que aquest delicat conte l'expliqui segons l'ha escoltat un ase maltractat.¹⁶

L'interès per l'erotisme i la bestialitat, que n'han comportat fins l'edició en forma de còmic eròtic, han estat algunes de les 'aproximacions' recents a la obra d'Apuleu. Des del punt de vista de la psicologia recordem que M.-L. Von Franz, en un llibre repetidament reeditat, considera que la novel·la d'Apuleu era una forma d'alliberament evolutiu de l'element femení en l'home, seguint les teories de Jung sobre l'ànima o la *psyche*,¹⁷ o bé les de A. Carotenuto des del punt de vista de la psicologia analítica, també molt marcades pel pensament de Freud i de Jung i la seva 'escala eròtica del Quatre'.¹⁸ La comparació de Luci com a ase portant la imatge d'Isis amb l'entrada de Crist a Jerusalem a cavall d'un ase és particularment colpidora, en un acostament entre l'animal i el diví, que sembla mostrar i simbolitzar el caràcter iniciàtic del recorregut que vol narrar i simbolitzar l'obra d'Apuleu.¹⁹

13. Una anàlisi d'aquests temes a SANDY 2004² a, 87-89, on insisteix en el paral·lel que l'obra proposa amb el mite d'Acteó. Per la fabula de Luci de Patras, conservada abreujada en la *Bibliotheca* de Foci, 129, cf. MASON 2004², 103-112; SANDY 2004² a, 81-102, on analitza el contingut del text conservat i la seva relació amb Llucà de Samòsata, que escriví una historia semblant. Vegeu també GARCÍA GUAL 1972 76-96, per Llucà i 367-396 on s'ocupa d'Apuleu i, concretament a 369-370, de la relació amb la seva possible font breu.

14. SHUMATE 2004², 113-125.

15. SANDY 2004² b, 126-138.

16. GRAVERINI 2012; HARRISON 2013.

17. VON FRANZ 1992³.

18. CAROTENUTO 1990, 221-223

19. CAROTENUTO 1990, XIII.

Com ja senyalà C. Miralles al seu moment, cal buscar potser en la filosofia del seu temps la raó profunda. La segona sofística, i també, podem afegir, el seu particular platonisme, podrien explicar un seguit de coses,²⁰ si sobretot hi afegim la seva afecció per la literatura fantàstica.²¹

Tornem però a l'autor. Agustí de Hipona defineix amb mà i pinzell segurs la fama del nostre personatge: «*Apuleius, qui nobis Afris Afer est notior*». ²² El retrat un xic pintoresc que en feu P. Monceaux en un llibre sobre Apuleu, que és pel mateix un clàssic, no pot ésser més revelador:²³

Mais transportez-vous au temps de Marc-Aurèle, demandez à un bourgeois de Carthage ce qu'il pense de son compatriote. "Apulée ? Vous dira-t-il. Mais c'est notre plus savant homme. On ne sait comme il s'y est pris, et s'il n'y a pas là du miracle ; mais le fait est qu'il sait tout. Il connaît tous les métiers. Médecin, on le consulte pour les cas difficiles. Avocat, quand il demeurerait à Rome, il en remontrait aux plus habiles gens de la capitale. Naturaliste, il pourrait vous réciter les noms des plantes en grec. Physicien, il touche tout le long du jour à des instruments comme on n'en a jamais vus ; et le soir on aperçoit au bord de sa fenêtre le bout d'une lunette braquée sur les dieux de là-haut..."²⁴ Je vous assure que les vrais Carthaginois donneraient tout Cicéron pour un de ses discours...²⁵ Enfin le voilà grand prêtre de toute l'Afrique, et président de notre assemblée

20. Així ho fa HARRISON 2004, 5-38.

21. Vegi's per exemple STRAMAGLIA 2003 b, 61-111.

22. AVG. *Epist.* 138, 19. Vegeu a més el capítol «Apuleius: A Celebrity and his Image», a HAIG GAISSER 2008, 1-39.

23. MONCEAUX 1889, 1-4, que hem repartit entre text i notes per tal de no fer tan feixuga la lectura del text principal.

24. Continua: «Il vous parlera de la grammaire comme le grand Varron; avec lui, on découvre sous les mots bien de choses, qui peut-être n'y sont pas. Il fait des vers, vous raconte les tableaux et les statues de Grèce comme s'il y avait travaillé. Comme philosophe il n'a pas son pareil ; il vous débiterait d'un bout à l'autre son Platon, si bien qu'on l'appelle le Platonicien de Madaure (Madaure, c'est sa ville natale). Mais surtout il faut le voir, les grands jours, là-bas au théâtre, quand tout Carthage va l'entendre pérorer ».

25. Segueix: « D'abord comme je vous disais, il est du pays. Et puis, il a une façon d'exprimer les choses ; cela n'est pas très classique, comme disent les gens graves ; mais en hâchant la tête, ils écoutent tout de même, et l'aiment plus qu'ils ne l'avouent. Je crois que nous le préférons à notre Fronton, encore un grand compatriote, vous savez, l'ami de l'empereur, celui qui demeure toujours à Rome. Mais ce diable d'Apulée a de l'esprit comme tous les Grecs réunis. Avec cela, bon, généreux, toujours de belle humeur, et dévot ! Content de lui, certainement ; mais il est plein de coeur et parle si bien qu'on ne lui en veut pas. Aussi, tous les honneurs sont pour lui. Quand il est revenu de ses longs voyages, il a remplacé son père au Conseil municipal. Puis on l'a nommé prêtre du grand Esculape ».

provinciale : il est magnifique dans son costume de cérémonie. Seulement, je vous le dis en confidence, on prétend qu'il s'entend trop bien avec les démons. On le soupçonne de toucher aux choses défendues ; ...²⁶ Mais ce diable d'homme n'a-t-il pas imaginé, vieux comme il est, d'écrire un roman ! Et pas des plus honnêtes, je vous prie. Un roman à son âge ! Ses histoires sont drôles, c'est vrai. Mais là-dedans il raconte que pendant ses voyages il a été changé en âne. Comme il est magicien et dit toujours la vérité, on ne sait plus que penser. Comprenez-vous cela ? En âne notre philosophe de Madaure ! Vraiment, nous n'avons pas son pareil dans toute l'Afrique"²⁷.

La polèmica és servida quan es tracta d'Apuleu, que arriba a arrossegar-hi fins i tot els estudiosos moderns, en un joc que engrescaria el propi Apuleu.²⁸ No podem dir en quina mesura ell mateix intentà encreuar en la seva pròpia trajectòria personal ficció i realitat.²⁹ Una bona prova en seria el fet que el *praenomen* del seu personatge, Luci, és atribuït per una part important de la tradició al seu propi autor.³⁰ La famosa *asini fabula* va prenent dimensions literàries més estrictes en el estudis de caràcter narratològic més recents, però aquest fet no pot fer-nos oblidar la presència de passatges molt semblants a l'*Apologia* i als *Florida*,³¹ la qual cosa ens condueix de nou paradoxalment a la possibilitat de relacionar la biografia de l'autor amb les *Meta-*

26. A continuació: « et il est certain qu'on voit bien des objets étranges dans son laboratoire. On l'a même accusé d'avoir séduit par la magie la femme qu'il a épousée, comme si les femmes se prenaient ainsi. Moi je n'en crois rien, mais tout le monde n'est pas de mon avis. On a eu beau de l'acquitter, toute cette magie-là ne me dit rien. Voyez-vous cet homme-là sait trop de choses ; il a voyagé pendant des années, on ne sait où, et bien de mystères s'apprennent là-bas sous le soleil d'Asie. On commençait à oublier ».

27. Sobre el caràcter polifacètic d'Apuleu vegeu ara els treballs continguts a PLANTADE; VALLAT 2018.

28. Pensem només en el que diu HELM 1910, XI en la seva edició teubneriana, dels *Florida: et Apuleius ipse se rudem locutorem sermonis Latini dicere videtur itaque indicare a hoc opus primum confecisse, cum nondum satis peritus esset linguae Romanorum. Sed hoc quidem vix credet qui...*; també en el mateix sentit es manifesta WINKLER 1985, 200-203, on resta oberta la qüestió del *quis ille?*

29. Tracta bé aquesta qüestió ALIMONTI 1979, 113-165, esp. 113-124. Sobre el caràcter literari i biogràfic de l'*Apologia*, MAYER 2001, 9-32, amb una selecció bibliogràfica, 25-32.

30. Així sembla fer-ho HARRISON 2004, 1 en comentar *met.* 11, 27, on palesa la identitat relativa entre personatge i obra, possibilitat que es desenvolupa abundantament des del Renaixement. Cf. SMITH 2012, 202-219.

31. Sobre els *Florida* vegeu ara LA ROCCA 2005, 25-49, on també s'ocupa del públic que acudia a sentir Apuleu; també TODD LEE 2005, 14-17, amb un bon estudi sobre l'estructura de l'obra i del seu contacte amb la segona sofística, 24-25.

morfosis.³² Val a dir que respecte als seus precedents grecs l'obra d'Apuleu te un caire plenament romà pel que fa al coneixement del dret, com va provar l'estudi ara ja clàssic de Fritz Norden.³³

En els estudis actuals Apuleu és presentat com a producte d'una època i d'un context cultural miscel·lani,³⁴ i la seva obra és vista com el mirall de la societat del seu temps, la qual cosa ha contribuït molt a fer confondre els límits entre producció literària i biografia, malgrat l'esforç de delimitació dels últims estudis.³⁵ La seva obra ha estat definida, amb fonament, com la descripció d'un viatge de purificació, com el mateix autor sembla deixar clar,³⁶ evidentment un camí encara més difícil per un home en la pell d'un ase, una, ens atreviríem a dir, sofisticació del tema del viatge.

Si tornem a aspectes més formals, el mateix llenguatge és vist com un reflex del llatí parlat a l'Àfrica romana al segle II i no com un exemple privilegiat d'una llengua gairebé especial coneguda com 'llatí africà' o '*africitas*':³⁷ tin-

32. Cf. principalment WINKLER 1985, 135-203. Un nou enfocament de la novel·la antiga es troba a BARTSCH 1989, 3-39, que situa els autors estudiats com és el cas d' Apuleu en el marc de la segona sofística per llur tècnica de descripció. De nou cal tornar sobre els precedents en el camp de la novel·la: CIAFFI 1983.

33. NORDEN 1912, 54-56 a tall d'exemple. Per la representació social en aquest aspecte del seu moment vegeu: RIESS 2001, 349-374.

34. Cf. HARRISON 2004, 1-38, esp. 1-10, on insisteix en presentar Apuleu com un clar representant de la segona sofística, malgrat la diferència d'ambient de la seva activitat, una posició que s'oposa a la tradicional representada, per exemple, per MONCEAUX 1894, una obra de gran importància per al seu temps. Útil per al context literari: REARDON 1971. Per la seva multiculturalitat en relació amb la d'altres escriptors del moment: SWAIN 2004, 3-40.

35. SANDY 1994, 1511-1574, valora especialment el *milieu* com a element diferenciador de la novel·la d'Apuleu i es refereix a la importància de la vida i del *beau monde* provincial a l'obra, 1530-1534; SMITH 1994, 1575-1599, veu amb encert el paper de *background* dels lladres en la novel·la d'Apuleu i el to estoic que li dona per moments, 1594-1598; MASON 1994, 1665-1707, fa una síntesi de l'*apuleianitas* d'Apuleu en relació als precedents amb una brevetat il·luminadora. Es poden afegir: KRABBE 1989 i JAMES 1987. Des d'un punt de vista més tècnic: FINKELPEARL 1998, 36-55, per la paròdia i 110-114 per al ressò èpic.

36. SQUILLANTE 2015, 49-50, amb bibliografia anterior, tot citant *met.* 11, 15: *Multis et variis exanclatis laboribus magnisque Fortunae tempestatibus et maximis actus procellis ad portum Quietis et aram Misericordiae, tandem, Luci, venisti.*

37. CALLEBAT 1994, 1600-1664, on de nou apareix l'important aspecte de l'*africitas*, 1611 (un tema del qual ja s'havia preocupat a CALLEBAT 1984, 143-169) Tracta també la competència lingüística d' Apuleu, 1601, i el manierisme i preciosisme a les *Metamorfosis* 1647-1650; com a contrast en un camp diferent BARONI 1994, 1785-1832, on fa notar que el *De mundo* tradueix els passatges homèrics amb paràfrasis de models virgilians, la qual cosa vindria a coincidir amb la presència de virgilianismes i de Lucreci al *De deo Socratis*, cf. esp. 1824 i 1828.

guem presents els resultats dels estudis de L. Callebat que hi veu la llengua culta de les classes més romanitzades d'Àfrica,³⁸ i convé no oblidar tampoc el llenguatge d'altres africans com Frontó y Aulus Gelli, considerats per una part de la crítica com el paral·lel d'Apuleu³⁹. Fins i tot el seu llenguatge filosòfic ha estat reduït en els últims estudis a un mer reflex de la forma d'expressió de la segona sofística, tot constatant-se l'absència de motius estoics.⁴⁰ La capacitat oratòria d'Apuleu reflectida a la discutida *Apologia* i als *Florida* és a hores d'ara un valor reconegut⁴¹ i no es pot discutir el seu coneixement del món religiós, isíac especialment, com mostren les seves *Metamorphoses*⁴² de les quals convé separar, o al menys analitzar amb molta distància, la presència de dades autobiogràfiques.⁴³ Això passa per exemple amb la suggestiva proposta de F. Coarelli sobre la possible estada d'Apuleu a Òstia vers mitjan segle II, desmentida per S. J. Harrison, encara que no es pugui negar una estada a la Península Itàlica en raó de les dades de la seva pròpia obra.⁴⁴

Tot aquest quadre que no dubtaríem de qualificar com a desmitificador de la figura d'Apuleu ens deixa però davant la figura sempre fascinant d'un *philosophans asinus*, protagonista, no ens atreviríem a dir que involuntari,

---

Nega raonadament l'existència d'un llatí africà PETERSMANN 1998, 125-136. Es superen així positures com les de l'històric tractat de KOZIOL 1872. No es pot prescindir del volum de CALLEBAT 1998 per tal de comprendre la llengua d'Apuleu. Per als reflexes del *sermo vulgaris*: CALLEBAT 1968. Vegeu també les observacions de HIJMANS JR. 1978, 189-209 i les de CALLEBAT 1978, 167-187.

38. CALLEBAT 1984, 143-167, 143-144, i també CALLEBAT 1998, 77-93.

39. Cal citar només el llibre significatiu de MARACHE 1952.

40. Ho feia notar BERNHARD 1927; HELM 1955 b, 86-108; CALLEBAT 1998, 82-84. Sobre la segona sofística es pot veure en general: BOWERSOCK 1974. Per a la presència de les idees filosòfiques d'Apuleu a l'*Ase d'or* es pot consultar MÜNSTERMANN 1998, 130-211, per l'aspecte més teològic. Un clàssic per a l'*Apologia* és el treball de VALLETTE 1908, representant de la seva època. Des d'un punt de vista menys convencional es pot veure el llibre de FICK-MICHEL 1991, 330-338 per a l'adjectiu *aureus* i el simbolisme que comporta l'ase.

41. HIJMANS JR. 1994, 1708-1784, sobre la historicitat de l'*Apologia* esp. 1715-1719; i per a les estratègies narratives del propi Apuleu, 1760-1768. En general sobre aquesta obra cf. el dos volums de HUNINK 1997, on segueix en la primera part l'edició de R. Helm essencialment i en el segon volum fa un comentari excel·lent. És de tot punt de vista indispensable ABT 1908.

42. GRIFFITHS 1975.

43. COCCHIA 1915, 110-161, és potser un dels principals promotors de la integració de la novel·la en la biografia del seu autor; cf. la crítica en MASON 1994, 1690-1691.

44. COARELLI 1989, 27-42, en estudiar la «domus di Apuleio» d'Òstia esp. 38-41, utilitza les *Metamorphosis* com un document biogràfic fiable i considera el *praenomen Lucius* com cert; *contra* HARRISON 2004, 1 nota 2.

d'una trama novel·lesca immersa en el brou del pensament sofíctic del seu moment i concretament de la segona sofística.⁴⁵ Les reflexions d'un ase o les de l'autor? Una pregunta a la qual no cal donar resposta: la figura d' Apuleu es projecta així en el contingut de la narració i segurament no només com autor d'excursos literaris sinó com a home.⁴⁶

La ' Fortleben', la fama pòstuma, d' Apuleu ha romàs marcada per l'empremta de les seves vicissituds humanes més enllà de la seva pròpia obra, ben coneguda segles després en obres cultes com ara la *Historia Augusta*.⁴⁷ El recordarà també Lactanci,⁴⁸ i el seu renom i fama aniran lligades a les d'un taumaturg com és el cas d'Apolloni de Tiana,⁴⁹ la qual cosa ens fa veure que els cristians el consideren embolcallat en els mateixos draps que Apolloni, com no deixa de fer Agustí d'Hipona,⁵⁰ que malgrat tot no podrà dissimular

45. HIJMANS JR. 1987, 395-475. Cf. també REGEN 1971, per a la demonologia d'Apuleu.

46. *met.* 10, 33: *Ecce nunc patiemur philosophantem nobis asinum?*, citem segons l'edició de HELM 1955 a, 264. Sobre la filosofia d'Apuleu és molt pràctica la introducció que fa BEAUJEU 1973 a l'edició de les obres filosòfiques a la Collection des Universités de France; és útil MORESCHINI 1978. Vegeu també DREWS 2012, 107-131. Vegeu també MAYER 2006, 223-236, per al caràcter del personatge.

47. HA *Clod. Alb.* 12, 12: *maior fuit dolor, quod illum pro litterato laudandum plerique duxistis, cum ille neniis quibusdam anilibus occupatus inter Milesias Punicas Apulei sui et ludicra litteraria consenseret*. Citem tot seguint l'edició teubneriana de HOHL 1965, 179, desatquem el valor de *Punicae* que s'atribueix a les *Milesiae* d'Apuleu malgrat la cultura important grecoromana de l'autor.

48. LACT. *div. inst.* 5, 3, 7: *Mirum quod Apuleium praetermisit, cui solent et multa et mira memorari*. Ens servim de l'edició a Sources Chrétiennes de MONAT 1973, t. I, 142, comentari a t. II, 52; a *div. inst.* 5, 3, 21, Lactanci el presenta associat a Apolloni de Tiana: *quod neque Apollonio neque Apuleio neque cuiquam magorum potuit aut potest aliquando contingere*, cf. MONAT 1973, t. I, 144; vegeu també HIJMANS JR. 1987, 433-434, per a la fama pòstuma d'Apuleu.

49. Cf. a més HORSFALL 1995, 169-177.

50. Aug. *civ.* 4, 2, on se cita el tractat *De mundo* d'Apuleu; 8, 12 passatge on es fa referència a l'autor com *Apuleius Platonius nobilis*; 8, 14, on s'anomena el nostre escriptor *Apuleius philosophus Madaurensis* i on cita el seu "de deo Socratis" i la seva demonologia. En la seva correspondència hi trobem noves dades, així: *epist.* 136,1: *...Apollonium si quidem suum nobis et Apuleium aliosque magicae artis homines in medio proferunt, quorum maiora continentur exitisse miracula*; 138, 18: *Quis autem vel risu dignum putet, quod Apollonium et Apuleium ceterosque magicarum artium peritissimos conferre Christo vel etiam proferre conantur*; i a 138, 19, ja mencionat, diu: *Apuleium enim, ut de illo potissimum loquamur, qui nobis Afris Afer est notior, non dico ad regnum sed ad aliquam iudiciariam rei publicae potestatem cum omnibus suis magicis artibus potuit pervenire honesto patriae suae loco natus et liberaliter educatus magnaque proditus eloquentia. An forte ista ut philosophus voluntate contempsit, qui sacerdos provinciae pro magno fuit ut munera ederet venatoresque vestiret per statua sibi apud*

la curiositat que en ell desperta la figura d'Apuleu de Madaura de qui coneix podríem dir, *mutatis mutandis*, obra i miracles.⁵¹

Per tancar aquesta petita referència, podem dir que la fama de l'ase o, millor, dels seus fets, arriba a competir amb les vicissituds personals del seu autor en una pugna que comporta una barreja de fets i situacions que els estudis històrics i literaris són encara molt lluny de desenredar.

ELS PRIMERS PASSOS DE L'ASE PER LA LITERATURA LLATINA I LA CONTINUÏTAT DE LA SEVA PRESENCIA COM A FORMA DE REFLEX D'UNA SOCIETAT

Tot tornant ara darrera en el temps, es pot dir, *cum grano salis*, que l'*Asinaria* plautina és en certa manera la que introdueix l'ase a la literatura llatina. Fou representada segurament a partir del 220 a.C. segons la cronologia plautina admesa generalment, i forma evidentment part de les comèdies genuïnes segons l'opinió de Varró.⁵² El preu dels ases que ha venut Demenet a un comerciant dona motiu a un dels episodis d'aquesta comèdia quan dos esclaus, Líban i Leònides, ajuden, amb la complicitat del venedor, a obtenir fraudulentament aquest diners a Argirip per tal que aquest pugui comprar per un any l'amor de Filènia, filla d'una *meretrix* que porta per nom Cleereta. No entrarem en l'argument però sí senyalarem que la comèdia romana té origen en una comèdia grega molt semblant, com diu el propi pròleg, vv. 10-12:⁵³

Oeenses locanda, ex que civitate habebat uxorem, adversus contradictionem quorundam civium litigaret? Quod posteros ne lateret, eiusdem litis orationem scriptam memoriae commendavit. Quod ergo ad istam terrenam pertinet felicitatem, fuit magus ille, quod potuit. Unde apparet nihil eum amplius fuisse, non quia noluit, sed quia nonpotuit. Quamquam et adversus quosdam, qui ei magicarum artium crimen intenderant, eloquentissime se defendit. Unde miror laudatores eius, qui eum nescio qua fecisse miracula illis artibus praedicant, contra eius defensionem testes esse conari. Sed viderint, utrum ipsi verum perhibeant testimonium et ille falsam defensionem. Illud si sapiunt, adtendant, qui magicarum artes non utique nisi pro felicitate terrena vel damnabili curiositate conquirunt... Citem segons l'edició al Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum a càrrec de GOLDBACHER 1904, 94, 145 i 146-147 respectivament.

51. Cf. per aquest tema. PERLER; MAIER 1969. Per la relació entre Agustí d'Hipona i Apuleu: HORSFALL SCOTTI 1990, 295-320.

52. Una bibliografia sobre l'*Asinaria* a C.W. MARSHALL 2016, 253-261, esp. 261. És important LOWE 1999, 13-24.

53. Citem seguint l'edició de LINDSAY 1904.

*Dicam: huic nomen graece Onagost fabulae;
Demophilus scripsit. Maccus vortit barbare;
Asinariam volt ese, si per vos licet.*

El propi Plaute afirma a continuació, v. 14: *Ridicula res est*; ens trobem, doncs, davant d'un inici també fundat en un text grec per a aquesta inicial aparició dels ases en ambient literari romà. Val a dir però que en aquest cas no tenen cap protagonisme, car és el seu preu el que entra en el joc. Potser el comprador i el venedor tindrien connotacions determinades o tòpiques com a tractants d'ases, que podien resultar segurament entenedores per al públic grec i romà però per a nosaltres no depassen el fet de ser una '*res ridicula*'.

Els esments plautins no es limiten a això i trobem l'*asinus* a *Pseudolus* 136: *neque ego homines magis asinos numquam vidi, ita plagis costae callent*, i *Poenulus* 684: *illud quidem quosum asinus caedit calcibus*. La comparació de la condició servil amb la del tractament que rep l'ase és un fet evident i acceptat.

Una última qüestió en relació amb Plaute i lligat a la seva biografia llegendària; és relativament coherent amb els fets relatats a la seva obra la seva reducció a la servitud per deutes i el moure la mola del molí com a treball, la qual cosa justifica el pànic dels seus personatges de condició servil i també la intel·ligència i astúcia que magnifiquen les seves comèdies. Un treball que poden fer rucs i someres, i en el cas de Plaute potser una forma subtil de punició o de condemna social teòrica en funció del contingut de la seva obra o d'haver trencat en certa manera a l'escenari l'ordre establert amb l'evident complicitat del públic. La seva biografia recull la seva condemna, real o llegendària, que representa potser un missatge pedagògic oposat a la contravenició de les normes socials fins i tot *ludens*, una possibilitat que no cal passar per alt i que en un tema com el que tractem ve molt al cas.⁵⁴

Val la pena detenir-nos un moment en la poesia romana que resulta especialment significativa per copsar la consideració social de l'ase. Virgili en parla a les *Geòrgiques*, 1, 273-275: *saepe oleo tardi costas agitator aselli / vilibus aut onerat pomis, lapidemque revertens / incusum aut atrae massam picis urbe reportat*, unes consideracions que el vinculen als tractadistes d'agricultura d'acord amb el to de la seva obra.

Més il·luminador resulta Ovidi, *Amors* 2, 7, 15-16: *aspice, ut auritus miserandae sortis asellus / adsiduo domitus verbere lentus eat*,⁵⁵ o bé Horaci a les

54. MAYER I OLIVÉ 2018, 209-242.

55. Seguim el text de l'edició de KENNEY 1961, 46.

seves *Sàtires*, 1, 9, 20- 21: *demitto auriculas, ut iniquae mentis asellus, / cum gravius dorso subit onus*.⁵⁶ Les orelles de l'ase són ben posades de relleu com podem veure, així com la seva trista sort.

Ovidi es refereix als seus *Fastos* a l'ús ritual de l'ase, 6, 310-312: *fert missos Vestae pura patella cibos. / ecce coronatis panis dependent asellis, / et velant scabras floridaserta molas*, i més endavant s'al·ludeix al sacrifici, 345-348: *Lampsacus hoc animal solita est mactare Priapo / "apta" canens "flammis indicis exta damus." / quem tu, diva, memor de pane monilibus ornas; / cessat opus, vacuas conticuere mola*.⁵⁷

Si volem tornar a la utilització novel·lesca recordem l'ase de bronze que posseïx Trimalció als *Satyrica* atribuïts a Petroni, 31, 9-10: *Ceterum in promulsidari asellus erat Corinthius cum bissaccio positus, qui habebat olivas in altera parte albas in altera parte nigras. Tegebant asellum duae lances, in quarum marginibus nomen Trimalchionis inscriptum erat et argenti pondus*.⁵⁸ Un element de realisme fins i tot epigràfic on una figura tradicional d'ase, imitada en ceràmica fins a l'època contemporània, serveix per donar un toc de quotidianitat a la descripció d'un àpat que és condicionat per la natura excessiva de l'amfitrió.

Afegim Juvenal i la seva *Sàtira* sisena, 467-470: *Tandem aperit vultum et tectoria prima reponit, / incipit agnosci, atque illo lacte foveatur / propter quod secum comites educit asellas / exul Hyperboreum si dimittatur ad axem*,⁵⁹ fent una crítica a Popea i a les que fan com ella banyant-se en llet de ruca.

DE LA CRÍTICA SOCIAL A L'ÚS POLÍTIC

A partir dels paràmetres que hem anat descobrint no ens han de sorprendre dos usos del tema de l'ase que fan dos biògrafs a propòsit de dos emperadors, en una manera que podem considerar que se situa a cavall entre la història, la milèsia i el mim.

La primera d'aquestes anècdotes d'indubtable caire polític és el conegut

56. Citem seguint l'edició de WICKHAM; GARROD 1963.

57. Ens servim de l'edició de la Loeb Classical Library de sir James George Frazer, revisada per G.P. Gold, FRAZER; GOLD 1989, 342 i 344.

58. Citem seguint l'edició teubneriana de MÜLLER 2003, 25. Per a l'aspecte epigràfic cf. MAYER I OLIVÉ 2012, 61-80, esp. 67.

59. Utilitzem l'edició de la Collection des Universités de France de LABRIOLLE; VILLENEUVE 1951, 78.

omen de l'ase *Nicon* i del seu 'asinarius' *Eutyclus* que apareixen davant Octavià, el futur emperador August, tot just abans de la batalla d'*Actium*, que el biògraf Suetoni narra de la manera següent en les seves *Vides dels dotze Cèsars*, *Aug.* 96:⁶⁰

Quin et bellorum omnium eventus ante praesensit. Contractis ad Bononiam triumvirorum copiis, aquila tentorio eius supersedens duos corvos hinc et inde infestantis afflixit et ad terram dedit; notante omni exercitu futuram quandoque inter collegas discordiam talem qualis secuta est, atque exitum praesagiente. Philippos Thessalus quidam de futura victoria nuntiavit auctore Divo Caesare, cuius sibi species itinere avio occurrisset. Circa Perusiam, sacrificio non litanti cum augeri hostias imperasset, ac subita eruptione hostes omnem rei divinae apparatus abstulissent, constitit inter haruspices, quae periculosa et adversa sacrificanti denunciata essent, cuncta in ipsos recasura qui exta haberent; neque aliter evenit. Pridie quam Siciliensem pugnam classe committeret, deambulanti in litore piscis e mari exsilivit et ad pedes iacuit. Apud Actium descendenti in aciem asellus cum asinario occurrit: homini Eutyclus, bestiae Nicon erat nomen; utriusque simulacrum aeneum victor posuit in templo, in quod castrorum suorum locum vertit.

Evidentment a ningú se li escaparà el contrast amb el to administratiu de les *Res gestae divi Augusti*, que fixa la memòria històrica volguda pel seu protagonista, i el sentit de l'humor de Suetoni, tot recollint una realitat palesa en el seu moment, el caràcter supersticiós del fundador de l'imperi romà, tenyit també, com el propi Suetoni demostra en d'altres anècdotes de la seva biografia d'August, d'un fi sentit de l'humor i la consciència de la teatralitat de les seves actuacions públiques.⁶¹ La propaganda mitjançant somnis i prodigis afecta com tots sabem fins i tot a la naixença del propi emperador, prova clara d'una planificació i no del caprici anecdòtic que puguí tenir un biògraf.⁶² Lluny dels elements populars recollits al proverbi '*asinus asinum fricat*', la figura de l'ase a la biografia de Suetoni serveix tanmateix per tal de perfilar el seu personatge tot combinant pinzellades de superstició i d'humor, que no

60. Seguim l'edició teubneriana de IHM 1908, 104-105.

61. Veure per a un comentari d'aquest passatge LOUIS 2010, 552-555; WARDLE 2014, 535-538, esp. 537 amb els passatges d'altres autors on es troba la mateixa anècdota: Plu. *Ant.* 65,3 i Zon. 10, 30.

62. *Aug.* 94 a la mateixa biografia suetoniana n'és l'exemple preclar. Cf. LOUIS 2010, 524-549; WARDLE 2014, 509-532. DEONNA 1921, 32-58, 163-195; i al número següent del mateix any 78-107.

només contribueixen a projectar llum sobre el caràcter del seu personatge, ans també a mostrar una clara voluntat de permanència de l'anècdota en utilitzar un recurs fàcil de recordar per la seva evident filiació en els elements més comuns de la vida quotidiana.

El segon *omen* que volem senyalar és el que reflecteix l'expressió '*asinus in tegulis*' per tal de destacar un fet inusual i fins i tot prodigiós, tal com veiem que fou utilitzat pels *Satyrica* atribuïts a Petroni, l'altra gran novel·la romana.⁶³ En introduir la narració d'una història esfereïdora Trimalció l'anuncia, 63, 2, exclamant '*asinus in tegulis*', segur d'atraure així l'atenció encuriosida dels seus oients per escoltar el conte de les *strigae* de Quios.⁶⁴

A la *Historia Augusta*, la segona de les col·leccions de biografies romanes, on la ficció es barreja amb la realitat amb un caire de vegades decididament novel·lesc, trobem el tòpic de l' '*asinus in tegulis*' transformat en un *omen* que anuncia el destí del futur emperador Pèrtinax. Val a dir que aquesta inusitada i sorprenent forma de presència d'un animal caminant per les teulades ha tingut una certa continuïtat fins als nostres dies.⁶⁵

En el cas de la *vita Pertinacis* l' '*asinus in tegulis*' ha estat substituït per un '*equus pullus in tegulis*' tot servint-se d'una tradició popular que el biògraf historicitza. Heu-ne ací el text (*Pert.* 1, 1-4):⁶⁶

Publi[c]o Helvio Pertinaci pater libertinus Helvius Successus fuit, qui filio nomen ex continuatione la[g]nariae negotiationis, quod pertinaciter eam rem gereret, imposuisse fateretur. Natus est Pertinax in Appennino in villa matris. Equus pullus ea hora, qua natus est, in tegulas ascendit atque ibi breviter com-

63. No entrarem en la qüestió de l'altra gran novel·la, la *Història d'Apolloni rei de Tir*, sobre la qual vegi's ara VANNINI 2018, XXVII-XXXII.

64. *Sat.* 63, 2: *nam et ipse vobis rem horribilem narrabo: asinus in tegulis*, citem seguint l'edició teubneriana de MÜLLER 2003, 58. Cf. en aquest moment CHERUBINI 2010, 34-41, esp. 34-36, i notes 167-168. Recordem també l'expressió proverbial dels *Satyrica* (45, 8): *sed qui asinum non potest, stratum caedit*, MÜLLER 2003, 39.

65. Obres dedicades a locucions i proverbis llatins com DE MAURI 1990², 273, recullen '*asinus in tegulis*'. Una tradició més recent en Léon-Paul Fargue a *Le piéton de Paris*, Paris 2007, que fou editat per primera vegada el 1993 a la Collection L'imaginaire amb textos datats en 1932 i 1939, ens recorda "Le Boeuf sur le toit", un cafè que era el punt de reunió dels surrealistes i de personatges com P. Picasso, A. Rubinstein i J. Cocteau, i que es trobava a la rue Boissy-d'Anglas; el seu propietari, Moyses, propiciava aquell ambient des de 1920. Cf. de manera general per al tema de l' '*asinus in tegulis*' i especialment a la *Hist. Aug.*: MAYER I OLIVÉ 2014, 335-340.

66. Seguim l'edició teubneriana de HOHL 1965, 117.

moratus decedit expiravit. Hac re motus pater ad Chald<a>eum venit. Qui cum illi futura ingentia praedi[di]xisset, sti[r]pem se perdidisse dixit. Puer litteris elementariis et calculo inbutus, datus etiam Graeco grammatico atque inde Sulpi<ci>o Apollinari, post quem item Pertinax grammaticen professus est.

Evidentment aquest passatge de la *Historia Augusta* ha despertat l'interès de nombrosos estudiosos i com a conseqüència d'això una ampla bibliografia se n'ocupa,⁶⁷ car el caràcter augural del presagi no pot ser més fosc: *Equus pullus ea hora, qua natus est, in tegulas ascendit atque ibi breviter commoratus decedit expiravit.*

La mort d'aquest cavall jove, o potser negre o de color obscur, a la teulada al moment del naixement de Pèrtinax no pogué fer altra cosa que omplir d'inquietud el pare del futur emperador que en buscà tot seguit una explicació, de boca d'un endeví, el qual respongué no menys enigmàticament: *Qui cum illi futura ingentia praedi[di]xisset, sti[r]pem se perdidisse dixit.* Com vaig tenir ja ocasió d'exposar, la resposta depèn també si considerem la lectura *stirpem* dels manuscrits i no fem la correcció *stipem*. Evidentment *stirpem* pot ser interpretada com una *lectio facillior*, però no hi ha dubte que és la que dona la tradició textual,⁶⁸ present al manuscrit *P*, encara que la refusin la major part dels editors. Del que no hi ha dubte és que es tracta d'un *omen imperii*, l'anunci del poder imperial i com a tal prodigi ha ocupat el seu lloc als estudis dedicats al tema.⁶⁹

La transcendència política d'aquests *omina* de caràcter fonamentalment propagandístic, és evident en els dos casos que hem recollit. No cal dubtar tampoc de l'oportunitat amb què el destí o la divinitat manifesten la seva voluntat. En el cas de l'anècdota suetoniana l'encontre es produeix abans de la batalla d'*Actium* i els noms sia del conductor, *Eutyclus*, sia de l'ase, *Nicon*, fan veure l'auguri positiu. El reconeixement pot resultar desproporcionat: la presència d'una estàtua d'ambdós al costat dels *rostra* que commemoren la victòria.⁷⁰ L'efecte propagandístic se'ns escapa en aquesta qüestió però no el

67. Una bona bibliografia analítica sobre aquesta biografia a MERTEN 1985, 229-251, amb un suplement a MERTEN 1986, 207-208. També MAYER 2008 a, 489-502.

68. Cf. MAYER 2008 b, 169-175, on preferírem la lectura *stipem*, present segurament en la tradició Σ, contra la lliçó del *Palatinus latinus* 899 de la Biblioteca Apostolica Vaticana.

69. En primer lloc el clàssic estudi de WAGNER 1888, 50. Vegeu també REQUENA 2000, 173-190;

70. Suet., *Aug.* 96. Plu., *Ant.* 65, 3. DEONNA 1921, 101-103: «La rencontre de l'âne»; el bou entra també en la llegenda d'August, 181-184, car Octavi neix a *Ad Capita bubula*. No

mnemònic, car una anècdota d'aquest tipus contribueix a fixar, precisament pel seu caràcter paradoxal, el concepte de la condició d'home afortunat d'August i de la sort que presagia la bona fi de les seves iniciatives i accions, esborrant així segurament els fracassos que, com molt bé ens mostra la història, no varen mancar. Pensem a més que sembla que aquesta estàtua segons indica una nota al marge d'un manuscrit de Plutarc fou transportada de Nicòpolis a l'hipòdrom de Bizanci, on sembla que fou destruïda en 1204 durant la quarta creuada.⁷¹

El tòpic de l'*equus pullus* de la *vita Pertinacis* és un derivat d'una tradició popular o, potser millor, proverbial, que l'autor de la biografia de la *HA* escenifica, tot canviant l'animal per un de semblant, segur de l'efecte que es pot sintetitzar amb l'aconseguit per l'expressió '*asinus in tegulis*' dels *Satyrica* petronians. L'*equus* constitueix sens dubte un encert que l'aparta aparentment de l'element tradicional, tot mantenint-se en la línia dels prodigis en què intervenen bèsties, presents en allò que denominem convencionalment *omina imperii*.⁷² L'eficàcia de l'elecció del cavall en la *vita Pertinacis* no pot ésser més reeixida i porta a la memòria de qui la sent o la llegeix el record d'un altre cavall que precisament portava el nom de Pèrtinax i era el favorit de l'emperador Còmode, amb qui contrasta la recta conducta del seu successor, l'emperador Pèrtinax. L'element positiu contribueix a recordar el negatiu en una comparació implícita ben reeixida tot utilitzant les possibilitats que pot tenir l'endevinació utilitzant animals bé mitjançant sacrificis, bé per la seva intervenció prodigiosa. Val a dir per concloure aquest apartat que precisament l'ase pot ser objecte no només de prodigis sinó també d'altres tipus de practiques endevinatòries.⁷³

---

deixa de notar Deonna que l'ase es un element present en la vida d'August como ho és en la de Jesús, i que la llegenda pot inspirar-se en el mite d'Oknos, representat en una estàtua, 102-103.

71. Cf. LOUIS 2010, 555; WARDLE 2014, 538; cf. GAGÉ 1930, 37-100, esp. 56 i nota 5.

72. Sobre els *omina* a la *Hist. Aug.* cf. REQUENA 2001 i REQUENA 2003; per als *omina mortis* MOUCHOVÁ 1970, 111-149; REQUENA 2014.

73. La cefalomància, una forma d'endevinació que utilitza les testes de les bèsties, pot ésser un element a considerar en avaluar la difusió popular de l'ase, si tenim en compte, a més, que el cap d'ase es un bon talismà contra el mal d'ull, cf. DEONNA 1921, 102; també VASSEL 1921, 36-76; i esp. 41-46 per la llegenda de Didó segons la qual els seus companys desenterraren un cap de cavall que en d'altres versions serà un cap de bou, fet que en cap cas pot ser considerat un element púnic, ans una llegenda vinculada als elements tradicionals greco-romans.

TOT CONCLOENT

El que acabem amb major o menor fortuna d'exposar es tradueix, com no podia ser d'altra manera, en el fet que les formes de caràcter popular no se separen, com tots sabem, de les formes cultes. La literatura se serveix de la figura de l'ase en les més variades i imaginatives facetes que inclouen fins i tot, com es el cas de l'obra d'Apuleu, transformacions meravelloses. El ruc pot reflectir també un paisatge vital quotidià, pot ésser comparat amb les classes menys afavorides de la societat romana. Pot ser sacrificat i pot ser portador de presagis. La integració en l'imaginari romà és total i no es pot concebre la societat sense aquesta presència animal indispensable i com a tal transcendeix la seva condició. La personificació crítica en forma d'ase és corrent i ens la mostren també els objectes de la vida de cada dia i les restes arqueològiques de la civilització romana. Així el mestre és representat per contrast com un ase en la ceràmica popular, com ens mostra l'exemple d'una llàntia,⁷⁴ podem recordar també l'esgrafiament parietal que representa un ase que fa girar una roda de molí, trobat a Roma al Palatí, i la broma de caire escolar que l'acompanya com a explicació tot referint-se a l'aprenentatge: *labora aselle quomodo ego laboravi / et proderit tibi*.⁷⁵ En una crítica, potser religiosa, recordem l'ase crucificat d'un esgrafiament del Palatí de Roma, que tantes especulacions ha fet sorgir;⁷⁶ fins i tot una endevinalla de caràcter clarament escolar en un esgrafiament parietal d'Òstia dona com a resultat *asine: Littera prima dolet iubet / altera tertia mittit quarta docet / facti quinta habet invidiam*.⁷⁷ L'ase i les seves orelles han estat sempre presents, prou bé ho sabem, en l'horitzó de l'escola i en el seu imaginari i això no representa, doncs, res de nou. Només cal tenir sempre present que de la formació escolar en surt la literatura culta i que en ella també es produeix una part important de la barreja amb la popular en una interacció constant.

No ens endinsarem més en la qüestió per aquests camins, que són, sens dubte, no menys interessants que el principal que hem volgut seguir i que de tota manera potser tampoc s'allunyen massa de la novel·la, o d'altres gèneres més teatrals. La novel·la ha estat l'interès primer d'aquest treball, que vol honorar, en la seva evident modèstia i amb un tema que pot semblar escadusser

74. BARATTA 2019, 43-56.

75. CLE 1798 a.

76. SEG XIV 618 = IG I 178b

77. LEBEK, 1981, 59-65, amb la bibliografia anterior.

o secundari, però que segurament hauria divertit a qui fou un gran especialista en el camp de la literatura clàssica i en el de la novel·la, al qual no mancà mai una especial agudesa crítica carregada de seny: Carles Miralles.

BIBLIOGRAFIA

- A. ABT 1908, *Die Apologie von Apuleius von Madaura und die antike Zauberei. Beiträge zur Erläuterung der Schrift de magia* (reimpr. Berlin 1967), Giessen.
- T. ALIMONTI 1979, «La vita e la magia», in A. PENNACINI; P. L. DONINI; T. ALIMONTI; A. MONTEDURO ROCCAVINI (edd.), *Apuleio letterato, filosofo, mago*, Bologna, pp. 113-165.
- G. BARATTA 2019, «“La letra con sangre entra”. Fonti sui metodi di insegnamento coercitivi nelle scuole romane», in G. BARATTA, (ed.), *L'ABC di un impero: iniziare a scrivere a Roma (Armariolum, 1)*, Roma, pp. 43-56.
- M.G. BARONI, «Aspetti linguistici e letterari del *De mundo* di Apuleio», *ANRW II*, 34. 2, pp. 1785-1832.
- S. BARTSCH 1989, *Decoding the Ancient Novel. The Reader and the Role of Description in Heliodorus and Achilles Tatius*, Princeton, N. J.
- J. BEAUJEU 1973, *Apulée. Opuscules philosophiques (Du dieu de Socrate, Platon et sa doctrine, Du monde) et fragments*, Paris.
- M. BERNHARD 1927, *Der Stil des Apuleius von Madaura* (reimpr. Amsterdam 1965), Stuttgart.
- C. BOUTANTIN 2014, *Terres cuites et culte domestique. Bestiaire de l'Égypte gréco-romaine*, Leiden - Boston.
- G.B. BOWERSOCK 1974, *Approaches to the Second Sophistic*, University Park, Pennsylvania.
- L. CALLEBAT 1968, *Sermo cotidianus dans les Métamorphoses d'Apulée*, Caen.
- L. CALLEBAT 1978, «La prose des *Métamorphoses*: genèse et spécificité», in B.L. HJIMANS JR.; R. TH. VAN DER PAARDT (edd.), *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, Groningen, pp. 167-187.
- L. CALLEBAT 1984, «La prose d'Apulée dans le *De Magia*», *WS* n.s. 18, pp. 143-167.
- L. CALLEBAT 1994, «Formes et modes d'expression dans les oeuvres d'Apulée», *ANRW II*, 34. 2, pp.1600-1664.
- L. CALLEBAT 1998, *Langages du roman latin* (Spudasmata, 71), Hildesheim - Zürich - New York.
- A. CAROTENUTO 1990, *Le rose nella mangiatoia. Metamorfoosi e individuazione nell'Asino d'oro di Apuleio*, Milano.
- L. CHERUBINI 2010, *Strix. La strega nella cultura romana*, Torino.
- V. CIAFFI 1983, *Il romanzo di Apuleio e i modelli greci*, Bologna.
- F. COARELLI 1989, «Apuleio a Ostia», *DArch* 7/1, pp. 27-42.

- E. COCCHIA 1915, *Romanzo e realtà nella vita e nell'attività letteraria di Lucio Apuleio*, Catania.
- W. DEONNA 1921, «La légende d'Octave-Auguste. Dieu, sauveur et maître du monde», *Rev. Hist. Rels.* 83, pp. 32-58; 163-195; 84, pp. 78-107.
- W. DEONNA 1956, «*Laus asini*. L'âne, le serpent, l'eau et l'immortalité», *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXIV, pp. 5-46 ; 337-364; 623-658.
- B. DOMBART 1905³ [1863], *Sancti Aurelii Augustini episcopi de civitate dei*, vol II, Leipzig.
- F. DREWS 2012, «ASINUS PHILOSOPHANS: Allegory's Fate and Isis' Providence in the *Metamorphoses*», in W. KEULEN; U. EGELHAAF-GAISER, (edd.), *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, vol. III, *The Isis Book. A Collection of Original Papers*, Leiden, pp. 107-131.
- N. FICK-MICHEL 1991, *Art et Mystique dans les Métamorphoses d'Apulée*, Paris.
- E.D. FINKELPEARL 1998, *Metamorphosis of Language in Apuleius. A Study of Allusion in the Novel*, Ann Arbor, MI.
- M.-L. VON FRANZ 1992³, *The Golden Ass: The Liberation of the Feminine in Man*, Boulder, Colorado.
- J.G. FRAZER; G.P. GOLD 1989, *Ovid in six volumes V Fast*, Cambridge Mass. - London.
- J. GAGÉ 1930, «Atiatica», *MEFRA* XLII, pp. 37-100.
- C. GARCÍA GUAL 1972, *Los orígenes de la novela*, Madrid.
- L. GERI 2014, *Giovanni Pontano, Dialoghi. Caronte, Antonio, Asino*, Milano.
- A. GOLDBACHER 1904, *S. Aureli Augustini Hiponensis episcopi epistulae, Pars III, ep. CCXXIV-CLXXXIV A*, Wien - Leipzig.
- L. GRAVERINI 2012, *Literature and Identity in the Golden Ass of Apuleius*, (ed. italiana 2007), Columbus, Ohio.
- J. G. GRIFFITHS 1975, *Apuleius of Madauros: The Isis-Book (Metamorphoses, Book XI)*, Leiden.
- F.D. GUERRAZZI 1885, *L'Asino. Sogno di F.D. Guerrazzi*, Roma.
- H. HAIG GAISSER 2008, *The Fortune of Apuleius and the Golden Ass. A Study in Transmission and Reception*, Ann Arbor, MI.
- S.J. HARRISON 2004 [2000], *Apuleius. A Latin Sophist*, Oxford.
- S.J. HARRISON 2013, *Framing the Ass. Literary Texture in Apuleius' Metamorphoses*, Oxford.
- R. HELM 1910, *Apulei Platonici Madaurensis Florida*, Leipzig.
- R. HELM 1955a, *Apulei Platonici Madaurensis opera quae supersunt vol. I, Metamorphoseon libri XI* (reimpr de la 3^a ed. de 1930), Leipzig.
- R. HELM 1955b, «Apuleius' Apologie –ein Meisterwerk der zweiten Sophistik», *Das Altertum* 1, pp. 86-108.
- B.L. HIJMANS JR. 1978, «*Asinus Numerosus*», in B.L. HIJMANS JR.; R.TH. VAN DER PAARDT, (edd.), *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, Groningen, pp. 189-209.

- B.L. HIJMANS JR. 1987, «Apuleius Philosophus Platonicus», *ANRW* II, 36.1, pp. 395-475.
- B.L. HIJMANS JR. 1994, «Apuleius Orator: *Pro se de Magia* and *Florida*», *ANRW* II, 34. 2, pp.1708-1784.
- B.L. HIJMANS; R.TH. VAN DER PAARDT; E.R. SMITS; R.E.H. WESTENDORP BOERMA; A.G. WESTERBRINK (edd.) 1977, *Apuleius Madaurensis Metamorphoses. Book IV 1-27. Text, Introduction and Commentary*, Groningen.
- B.L. HIJMANS JR.; R.TH. VAN DER PAARDT (edd.) 1978, *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, Groningen.
- E. HOHL 1965, *Scriptores Historiae Augustae*, vol I (reimpr. corregida i augmentada per CH. SAMBERGER ; W. SEYFATH), Leipzig.
- H. HOFMANN (ed.) 2004² [1999], *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, London - New York.
- N. HORSFALL 1995, «Apuleius, Apollonius of Tyana, Bibliomancy: some neglected dating criteries», in G. BONAMENTE; G. PACI (edd.), *Historiae Augustae Colloquium Maceratense. Atti dei convegni sulla Historia Augusta* III, Bari, pp. 169-177.
- M.T. HORSFALL SCOTTI 1990, «Apuleio tra magia e filosofia: la riscoperta di Agostino», in *Dicti studiosus: studi di filologia offerti a Scevola Mariotti*, Urbino, pp. 295-320.
- V. HUNINK 1997, *Apuleius of Madauros Pro se de magia (Apologia)*, Amsterdam.
- L. IAN 1898, *C. Plini Secundi Naturalis Historia libri XXXVII*, vol. VI. *Indices* (reimpr. Stuttgart 1970), Leipzig.
- M. IHM 1908, *C. Suetoni Tranquilli opera*, vol. I, *De vita Caesarum libri VIII*, Leipzig.
- P. JAMES 1987, *Unity and Diversity. A study of Apuleius' Metamorphoses*, Hildesheim.
- E.J. KENNEY 1961, *P. Ovidi Nasonis amores, medicamina faciei femineae, ars amatoria, remedia amoris*, Oxford.
- W.H. KEULEN 2007, *Apuleius Madaurensis Metamorphoses. Book I. Text, Introduction and Commentary*, Groningen.
- H. KOZIOL 1872, *Der Stil des L. Apuleius. Ein Beitrag zur Kenntniss des sogenannten afrikanischen Lateins*, Wien.
- J.K. KRABBE 1989, *The Metamorphoses of Apuleius*, Bern.
- P. DE LABRIOLLE ; F. Villeneuve 1951, *Juvénal, Satires*, Paris.
- A. LA ROCCA 2005, *Il filosofo e la città. Commento storico ai Florida di Apuleio*, Roma.
- W.D. LEBEK 1981, «Eine Eselei aus Ostia und die lateinischen Buchstabennamen», *ZPE* 42, pp. 59-65.
- W.M. LINDSAY 1904, *T. Macci Plauti comoediae* (reimpr. 1963), Oxford.
- N. LOUIS 2010, *Commentaire historique et traduction du Divus Augustus de Suétone*, Bruxelles.

- C.B. LOWE 1999, «L'Asinaria e il suo modello greco», in R. RAFFAELLI; A. TONTINI (edd.), *Lecturae Plautinae Sarsinates II. Asinaria*, Urbino, pp. 13-24.
- R. MARACHE 1952, *La critique littéraire de langue latine et le développement du goût archaïsant au IIe siècle de notre ère*, Rennes.
- C.W. MARSHALL 2016, «The Young Man in Plautus' *Asinaria* 127-248», in S. FRANGOULIDIS; S.J. HARRISON; G. MANUWALD (edd.), *Roman Drama and its Contexts*, Berlin-Boston, pp. 253-261.
- H.J. MASON 1978, «*Fabula Graecanica*: Apuleius and his Greek Sources», in B.L. HIJMANS JR.; R.TH. VAN DER PAARDT (edd.), *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, Groningen, pp. 1-15.
- H.J. MASON 1994, «Greek and Latin Versions of the Ass-Story», *ANRW* II, 34. 2, Berlin-New York, pp. 1665-1707.
- H.J. MASON 2004², «The *Metamorphoses* of Apuleius and its Greek Sources», in H. HOFMANN (ed.), *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, London-New York, pp. 103-112.
- L. DE MAURI 1990², *5000 proverbi e motti latini*, [G. NEPI ; A. PAREDI (edd.), reimpr. 2006], Milano.
- M. MAYER 2001, «El hombre que se miraba al espejo», in P. CALDERA (ed.), *Magia y religión de la Antigüedad a nuestros días*, Mérida, pp. 9-32.
- M. MAYER 2006, «Viajes, aventuras y desventuras de un hombre con ideas propias: Apuleyo de Madaura», in M. G. ANGELI BERTINELLI; A. DONATI (edd.), *Le vie della storia. Migrazioni di popoli, viaggi di individui, circolazione di idee nel Mediterraneo antico*, Roma, pp. 223-236.
- M. MAYER 2008 a, «Notas sobre el inicio de la *vita Pertinacis* de la *Historia Augusta* (1, 1-4)», in *Estudios en homenaje al Profesor Vicente Picón García*, Madrid, pp. 489-502.
- M. MAYER 2008 b, «La vida de *Pertinax* y el manuscrito Pal. lat. 899», *L'Antiquité Tardive* 16, pp. 169-175.
- M. MAYER I OLIVÉ 2012, «Los *tituli* en la casa de Trimalción: ¿un ejemplo de uso epigráfico doméstico?», *SEBarc* X, pp. 61-80.
- M. MAYER I OLIVÉ 2014, «*Asinus in tegulis*: la pervivencia de un tópico literario. A propósito de HA *Pert.* 1, 1-4», in C. BERTRAND-DAGENBACH; F. CHAUSSON (edd.), *Historiae Augustae Colloquium Nanceiense. Atti dei Convegni sulla Historia Augusta XII*, Bari, pp. 335-340.
- M. MAYER I OLIVÉ 2018, «Violence against Slaves as an Element of Theatre in Plautus», in M.C. PIMENTEL; N.S. RODRIGUES (edd.), *Violence in the Ancient and Medieval Worlds* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion, 19), pp. 209-242 (bibliografía pp. 533-582).
- E.W. MERTEN 1985, *Stellenbibliographie zur Historia Augusta*, vol. I, *Hadrian – Didius Iulianus* (Antiquitas, Reihe 4. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung, Serie 2: Bibliographien, 1), Bonn.

- E.W. MERTEN 1986, *Stellenbibliographie zur Historia Augusta*, vol. III, *Maximini duo – Tyranni triginta mit Korrekturen und Ergänzungen zu Band 1 und 2 der Stellenbibliographie* (Antiquitas, Reihe 4. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung, Serie 2: Bibliographien, 3), Bonn.
- C. MIRALLES 1968, *La novela en la antigüedad clásica*, Barcelona.
- P. MONAT 1973, *Lactance. Institutions divines, livre V*, Paris.
- P. MONCEAUX 1889, *Apulée roman et magie*, Paris.
- P. MONCEAUX 1894, *Les Africains*, Paris.
- C. MORESCHINI 1978, *Apuleio e il Platonismo*, Firenze.
- B. MOUCHOVÁ 1970, «Omina mortis in der Historia Augusta», in *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1968/1969* (Antiquitas Reihe 4. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung, 7), Bonn, pp. 111-149.
- K. MÜLLER 2003, *Petronii Arbitri Satyricon reliquiae* (reimpr. corregida de la 4ª ed. 1995), München-Leipzig.
- H. MÜNSTERMANN 1998, *Apuleius Metamorphosen literarischer Vorlagen. Untersuchung dreier Episoden des Romans unter Berücksichtigung der Philosophie und Theologie des Apuleius* (Beiträge zur Altertumskunde, 69), Stuttgart - Leipzig.
- F. NORDEN 1912, *Apulejus von Madaura und das römische Privatrecht*, Leipzig - Berlin.
- O. PECERE ; A. STRAMAGLIA (edd.) 2003, *Studi apuleiani*, Cassino.
- O. PERLER ; J.-L. MAIER 1969, *Les voyages de saint Augustin*, Paris.
- H. PETERSMANN 1998, «Gab es ein afrikanisches Latein?», in B. GARCÍA HERNÁNDEZ (ed.), *Estudios de lingüística latina*, Madrid, pp. 125-136.
- E. PLANTADE ; D. VALLAT (edd.) 2018, *Les savoirs d'Apulée*, Hildesheim - Zürich - New York.
- B. P. REARDON 1971, *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.*, Paris.
- F. REGEN 1971, *Apuleius philosophus Platonicus. Untersuchungen zur Apologie (De magia) und zu De mundo*, Berlin - New York.
- M. REQUENA 2000, «El equus pullus pertinaz», *Saitabi* 50, pp. 173-190.
- M. REQUENA 2001, *El emperador predestinado. Los presagios de poder en época imperial romana*, Madrid.
- M. REQUENA 2003, *Lo maravilloso y el poder. Los presagios de los emperadores Aureliano y Tácito en la Historia Augusta*, Valencia.
- M. REQUENA 2014, *Omina mortis. Presagios de la muerte. Cuando los dioses abandonan al emperador romano*, Madrid.
- W. RIESS 2001, *Apuleius und die Räuber. Ein Beitrag zur historischen Kriminalitätsforschung*, Stuttgart.
- G.N. SANDY 1994, «Apuleius' "Metamorphoses" and the Ancient Novel», *ANRW* II, 34. 2, Berlin - New York, pp. 1511-1574.
- G.N. SANDY 2004² a, «Apuleius' Golden Ass», in H. HOFMANN, *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, London - New York, pp. 81-102.

- G.N. SANDY 2004² b, «The tale of Cupid and Psyche», in H. HOFMANN, *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, London-New York, pp. 126-138.
- N. SHUMATE 2004², «Apuleius' *Metamorphoses*. The inserted tales», in H. HOFMANN, *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, London - New York, pp. 113-125.
- W.S. SMITH 1994, «Style and Character in the "Golden Ass": Suddenly an Opposite Appearance», *ANRW II*, 34. 2, Berlin-New York, pp. 1575-1599.
- W. SMITH 2012, «An Author Intrudes Into His' Narrative: Lucius 'Becomes' Apuleius», in W. KEULEN; U. EGELHAAF-GAISER (edd.), *Aspects of Apuleius' Golden Ass, Volume III: The Isis Book. A Collection of Original Papers*, Leiden - Boston, pp. 202-219.
- M. SQUILLANTE 2015, *Il viaggio, la memoria, il ritorno. Rutilio Namaziano e le trasformazioni del tema odeporico*, Napoli.
- A. STRAMAGLIA 2003a, «Apuleio come *auctor*: premesse tardoantiche di un uso umanistico», in O. PECERE; A. STRAMAGLIA, (edd.), *Studi apuleiani*, Cassino, pp. 119-152.
- A. STRAMAGLIA 2003b, «Aspetti di letteratura fantástica in Apuleio. *Zatchlas Aegyptius propheta primarius* e la scena di necromanzia nella novella di Telifrone (*met.* 2, 27-30)», in O. PECERE; A. STRAMAGLIA (edd.) 2003, pp. 61-111 (= *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Bari*, 33, 1990, pp. 159-220).
- S. SWAIN 2004, «Bilingualism and Biculturalism in Antonine Rome: Apuleius, Fronto, and Gellius», in L. HOLFORD-STREVEN; A. VARDI (edd.), *The Worlds of Aulus Gellius*, Oxford, pp. 3-40.
- B. TODD LEE 2005, *Apuleius' Florida. A Commentary*, Berlin - New York.
- J.M.C. TOYNBEE 1973, *Animals in Roman life and art*, London.
- P. VALLETTE 1908, *L'apologie d'Apulée*, Paris.
- G. VANNINI 2018, *Storia di Apollonio re di Tiro*, Milano.
- H. VAN THIEL 1971-1972, *Der Eselroman*, München.
- E. VASSEL 1921, «Les animaux exceptionnels dans les stèles de Carthage», *Rev. Hist. Rels.* 83, pp. 36-76.
- F. WAGNER 1888, *De ominibus quae ab Augusti temporibus usque ad Diocletiani aetatem Caesaribus facta traduntur*, Jena.
- P.G. WALSH 1970, *The Roman Novel. The "Satyricon" of Petronius and the "Metamorphoses" of Apuleius*, Cambridge.
- D. WARDLE 2014, *Suetonius. Life of Augustus. Vita divi Augusti. Translated with introduction and Historical Commentary*, Oxford.
- E.C. WICKHAM; H.W. GARROD 1963, Q. *Horati Flacci opera* (reimpr. de l'edició de 1901), Oxford.
- J. J. WINKLER 1985, *Auctor and Actor. A Narratological Reading of Apuleius's Golden Ass*, Berkeley - Los Angeles - London.